

Володимир Байдич

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
У 1958—1964 рр. І РИМО-КАТОЛИЦЬКА
ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

У статті піддано аналізу становище Римо-католицької церкви в Радянській Україні в роки хрущовської антицерковної кампанії 1958—1964 рр., форми, методи та наслідки релігійних переслідувань, форми спротиву церкви.

Volodymyr Baidych. Soviet antireligious campaign of 1958—1964 and Roman-Catholic Church in Ukraine. The author analyses situation of the Roman-Catholic Church in Soviet Ukraine during N. Khrushchev's antireligious campaign in 1958—1964, forms and methods of religious persecution, its consequences for the Church as well as her forms of opposition to that policy.

Перемога М.Хрущова над однопартійцями-сталіністами у 1957 р. започаткувала новий виток наступу на релігію і церкву в СРСР, що закінчився разом із усуненням Хрущова

від влади у жовтні 1964 р. Було декілька обставин, що зумовлювали неуникнення розгортання чергової антицерковної кампанії в СРСР у цей період. Насамперед це стосується тогочасної панівної ідеологічної парадигми, що проголошувала «повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР» й передвіщала побудову комуністичного суспільства у недалекому майбутньому, в якому не мало бути місця для релігійних вірувань, релігійних організацій і віруючих [7, с. 271-285]. Сформульовані ХХІ та ХХІІ з'їздами КПРС рішення з викорінення релігії обумовили перебіг антицерковної кампанії на зламі 1950 — 1960-х рр., яка стала останньою спробою радянського політичного керівництва радикально розв'язати релігійне питання в СРСР.

Відмінністю кампанії 1958—1964 рр. від попередніх сталінських антирелігійних кампаній стало безпрецедентне використання владою жорстких адміністративних методів для нищення релігійного життя в країні, яке помітно пожвавилось на середину 1950-х рр. і мало позитивну динаміку розвитку. Кампанія була позначена інтенсивним продукуванням радянськими органами влади різних гілок і рівнів великої кількості підзаконних актів, відомчих інструкцій і вказівок, що мали надавати вигляду законності новим формам і методам наступу на релігію і церкву в СРСР.

Розпочався цей наступ шляхом внесення до нормативної бази у центрі і на місцях змін, спрямованих на підриг економічних основ життєдіяльності релігійних організацій [4, с. 91—98], унеможливлення їхнього існування, що змушували релігійні громади «самоліквідуватися». В Україні наприкінці антицерковної кампанії структура Римо-католицької церкви скоротилась у шість разів: якщо у 1945 р. РКЦ мала 622 громади в 15 областях республіки, то у 1964 р. — 101 громаду у 8 областях [1, Оп. 5. — Спр. 128. — Арк. 208]. Як свідчать архівні документи, апарати уповноважених у справах РПЦ та релігійних культів по УРСР набагато завзятіше, ніж союзні Ради чи відповідні структури в інших радянських республіках, діяли у боротьбі з релігією в період кампанії 1954—1964 рр. [5, с. 85].

Безпосередньо заторкнула римо-католиків ухвалена у листопаді 1958 р. «Інструкція про порядок пропуску в СРСР релігійної літератури і предметів релігійного культу». «Інструкція» практично унеможливлювала надходження

релігійної літератури до римо-католицького духовенства і віруючих. Такого роду видання вони отримували переважно шляхом спілкування із родичами за межами СРСР (переважно з Польщі та Угорщини), де що вдавалося ввозити в країну іноземним туристам, під виглядом яких до України змушені були приїжджати римо-католицькі священики. «Інструкція» дозволяла кваліфікувати як релігійне видання літературу, в якій містилася будь-яка інформація, дотична до релігії як такої. На виконання вимог «Інструкції» уповноважений РСРК в Україні П. Вільховий у звіті за 1958 р. доповідав про наявність у республіці римо-католицьких ксьондзів, які «встановили зв'язок з єпископатом католицької церкви в Прибалтійських республіках, отримують через них розпорядження Ватикану, встановили зв'язки з польськими єпископами, отримують літературу, зокрема, календарі» [1, Оп. 4. — Спр. 237. — Арк. 69]. Із прийняттям «Інструкції» заборона отримувати будь-яку літературу релігійного змісту, навіть церковні календарі, набула «законного» підґрунтя.

У наступних роках апарат уповноваженого РСРК УРСР ретельно відстежував усі можливі канали надходження інформації до римо-католицьких громад і шукав засоби їхньої ліквідації. Наприкінці 1962 р. республіканське керівництво пропонувало союзному вжити заходів з припинення радіотрансляцій католицьких богослужінь у соціалістичних країнах, оскільки їх активно слухали жителі прикордонних територій УРСР; припинити публікацію відомостей із життя Варшавської, Будапештської курій та Ватикану в суспільно-політичній пресі соціалістичних країн, яка вільно ввозилася і розповсюджувалася на території Радянського Союзу. Уповноважений РСРК по УРСР, усвідомлюючи, що внесенням пропозицій такого роду перевищує і свої повноваження, і рамки закону, зауважував: «З цих питань вартувало б домовитися з відповідними органами соціалістичних країн. При порушенні та вирішенні цих питань ініціатива, нам здається, має виходити від Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР.

Ми, розуміємо, питання ці делікатні, але порушувати їх потрібно, оскільки від їхнього розв'язання залежить припинення релігійної пропаганди з сусідніх країн, оскільки вона підігріває релігійні настрої католиків західних областей України, та, мабуть, і Білорусії, можливо, й Литви,

заважає нам у нашій роботі з атеїстичного виховання віруючих католицької церкви» [2, Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 258—259].

У 1958—1959 рр. посилюється практика скорочення зареєстрованих громад і зняття з реєстрації духовенства. Ще у 1958 р. у пропозиціях, внесених уповноваженим РСРК по УРСР до союзного центру, пропонувалося в межах СРСР заборонити об'єднання дрібних релігійних громад в одну більшу, щоби полегшити зняття їх з реєстрації, скоротити кількість духовенства, категорично заборонити іноземним туристам ввозити в СРСР релігійну літературу тощо. Боротьбу з релігією пропонувалося «вести по двох лініях: і шляхом посилення науково-атеїстичної пропаганди, і шляхом поступового позбавлення їх організованого керівництва, шляхом гнучкого підсікання їх» [2, Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 292—294].

У запланованих на 1959 р. заходах уповноважений РСРК по УРСР пропонував стосовно структур РКЦ «звести до мінімуму роз'їзди ксьондів до приходів, де немає постійного ксьондза. Цей захід безумовно позначиться на зниженні відвідування віруючими костелів, виконанні релігійних обрядів і сприятиме розпаду громад, які знаходяться у радіусі від 3 до 7 км від костела, де є постійний служитель культу». Активних ксьондзів (Гладисевича з Полонного Хмельницького області, Усиського з Золочева Львівської області, Кизмака з Мукачєвого Закарпатської області) влада перереєстровувала з більших парафій на дрібніші «з метою обмеження, а також зручнішого контролю за діяльністю ксьондзів» [1, Оп. 4. — Спр. 237. — Арк. 70].

Механізм ліквідації на місцях діючих релігійних громад проходив за типовою схемою: спочатку конфісковувався храм шляхом розірвання договору оренди, потім позбавлявся реєстрації парафіяльний священик і вже після того не залишалося перешкод для зняття з реєстрації громади. Саме таким чином припинила своє легальне існування римокатолицька громада м. Станіслава. Спочатку обласний виконавчий комітет звернувся із судовим позовом до настоятеля костела ксьондза Я.Павіланіса щодо порушення громадою умов оренди приміщення, пам'ятки архітектури XVII ст: громада впродовж десяти років оренди не проводила у приміщенні капітальні ремонтні роботи. Облвиконком вимагав від громади сплатити за ремонтні роботи понад

400 тис. крб. (з яких віруючі спромоглися зібрати трохи більше 3 тис. крб.) і розірвати договір аренди. Міський суд у лютому 1960 р. задовольнив позов у частині розірвання договору аренди, і костел 16 квітня було закрито. Вже 10 червня того самого року обласний уповноважений РСРК знімає з реєстрації ксьондза за звинуваченням у перетворенні костела на «нелегальний центр недобитих залишків уніатських мракобісів», збиранні коштів на ремонт костелу поза його стінами, підготовці дітей до першого причастя, небажанні здати владі ключі від будівлі костелу та «інших порушеннях радянських законів про культу», які в рішенні не уточнюються. Тоді ж уповноважений звертається до виконкому Станіславської облради з поданням про зняття з реєстрації громади, і 21 червня рішенням виконкому облради громада римо-католиків Станіслава знімається з реєстрації як «нечисленна і така, що не має будинку для моління». Рішення скеровується до уповноваженого РСРК при Кабінеті Міністрів СРСР для затвердження; останнє було оперативно отримане 12 липня 1960 р. з формулюванням «зняття релігійної громади католиків у м. Станіславі у зв'язку з розпадом» [3, Оп. 2. — Спр. 54. — Арк. 128—129, 132—133, 136—138, 145]. Формально законну процедуру було дотримано, громада більше не псувала статистику державних органів влади щодо скорочення релігійної мережі в країні й вважалася такою, що «саморозпалася».

У 1959 р. темпи наступу на релігію й церкву в СРСР дещо уповільнилися, але початок 1960 р. ознаменувався новою потужною хвилею адміністрування. Згідно з інформацією радянських контролюючих органів релігійність населення в країні зростала. Тому подальша діяльність режиму була спрямована на радикальне скорочення кількості духовенства як організаторів релігійного життя громад, як центру, довкола якого гуртуються віруючі.

21—22 листопада 1960 р. у Києві було проведено нараду уповноважених РСРК при Вінницькому, Житомирському, Закарпатському, Львівському, Тернопільському та Хмельницькому облвиконкомах, присвячену «посиленню контролю за діяльністю католицького духовенства та релігійних громад католиків на Україні» [1, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 354—360]. Доповідаючи 30 листопада у відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ про підсумки наради, уповноважений РСРК по УРСР К.Полонник зазначав, що, «зважаючи на

характер католицької церкви, де повним господарем завжди було духівництво, ми основну увагу у своїй роботі по контролю за діяльністю католицьких громад спрямували на позбавлення їх систематичного духовного керівництва, на звуження сфери впливу ксьондзів» [1, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 348]. З цією метою обласні уповноважені були зобов'язані вжити таких заходів: кожного ксьондза було дозволено реєструвати тільки за однією громадою, заборонивши при тому відвідування інших громад. Виїзди ксьондзів до громад, що не мають постійного священнослужителя, було дозволено здійснювати не частіше одного разу на 2—3 місяці за наявності звернень з боку віруючих, уникаючи при тому видачі дозволів на приїзд ксьондзів до громад на особливо шановані католиками свята. Термін виїзду обмежено 2—4 днями. На місце померлих ксьондзів наказано нових не реєструвати; наказано встановити контроль за діяльністю кожного ксьондза, відвідувати костели під час богослужінь, слухати та аналізувати проповіді ксьондзів і систематично інформувати відповідні органи влади про їхній зміст і спрямованість. Обов'язково карати за кожне порушення законодавства про культу як з ксьондзів, так і виконавчі органи громад. Допомогати веденню ефективної атеїстичної пропаганди серед католиків, підтримуючи тісний зв'язок з лекторами-пропагандистами та редакторами газет і радіо для передачі їм інформації з життя католицьких громад, публікація якої може бути використана для відриву віруючих від релігії [1, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 348—349, 355]. Це була програма, спрямована на знищення структур Римо-католицької церкви в Україні.

Обласні уповноважені у доповідях на листопадовій 1960 р. нараді в республіканській РСРК зазначали, що «вжиті заходи з обмеження роз'їздів ксьондзів до релігійних громад, які не мають постійних служителів культу, себе виправдали. Тривала відсутність ксьондза в громаді веде поволі до затухання її діяльності» [1, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 354].

У 1960 р. в УРСР було закрито 20 костелів і, відповідно, знято з реєстрації 20 громад, кількість ксьондзів скоротилася до 48 осіб на 133 легально існуючі громади. Щодо діяльності уповноважених РСРК у відповідних областях, то за розпорядженням Києва «вона і далі має бути спрямована на використання всіх законних можливостей для обмеження

сфери впливу католицького духовенства, скорочення сітки католицьких громад» [2, Оп. 24. — Спр. 5116. — Арк. 330].

Попри розгортання жорсткого наступу на Римо-католицьку церкву, віруючих і духовенство українська влада змушена була констатувати мізерність досягнених результатів. У звіті уповноваженого РСРК по УРСР за 1960 р. містилася констатація неприйнятної для влади факту: «Католицька церква, попри скорочення мережі громад, міцно втримує свої позиції. Кількість віруючих все ще велика. Відвідуваність костелів, що обслуговуються ксьондзами, висока» [2, Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 74—75].

16 березня 1961 р. Рада Міністрів СРСР затвердила підготовлену за вказівкою ЦК партії «Інструкцію зі застосування законодавства про культу», якою майже чверть століття керувалися у своїй діяльності усі причетні до сфери релігійно-церковного життя органи влади в країні. На усій території СРСР «Інструкція» запроваджувала жорсткі обмеження в діяльності релігійних організацій, чимало з яких, однак, на той час увійшли вже у повсякденну практику державних органів України. «Інструкція» обмежувала діяльність релігійних громад виключно відправленням культу в стінах храму. Ведення усіх господарських і фінансових справ передавалося в руки виборних органів, а функції духовенства обмежувалися виключно відправленням богослужінь і треб. Підпадали під заборону притаманні релігійним організаціям соціальні, благодійні ініціативи. Заборонялося створювати при громадах дитячі, молодіжні, жіночі гуртки, організувати паломництва, мати бібліотеки, використовувати зібрані кошти на відновлення занепадаючих храмів та монастирів, надавати допомогу жебракам, яких чимало підгодовувалося при храмах, тощо [10, с. 3—16].

На рубежі 1950—1960 рр. набуває поширення т. зв. «індивідуальна атеїстична робота» з віруючими, що зводилася до погроз і покарання окремих осіб за участь у релігійному житті чи родинне виховання дітей у релігійному дусі. Проте в римо-католицькому середовищі України пропагандистські заходи влади натикалися на серйозний внутрішній опір, який владі так і не вдалося зламати і який вона пояснювала виключно слабкістю атеїстичної пропаганди. Уповноважений РСРК по УРСР К. Полонний звертав увагу партійного керівництва республіки на те, що адміністративні заходи проти РКЦ в Україні дають потрібний

ефект, але цього замало. «Гірше з науково-атеїстичною пропагандою серед католиків, надто індивідуальною: її, по суті, нема. [...] Католиків на Україні понад 100 тис. По кількості віруючих католицька церква посідає в республіці друге місце (після православ'я). Отож боротьба з католицькою церквою в системі нашої антирелігійної пропаганди повинна посісти чільне місце, чого на сьогодні нема. І лекції, і виступи преси спрямовані, головним чином, проти православ'я і сектантства [...]. Але якщо ми все-таки маємо в пресі заяви православних і різних сектантів про вихід з релігійних громад і розрив з релігією, то подібних заяв католиків годі шукати — їх немає в жодній газеті. Ні за цей рік, ні за минулий, ні за попередній» [2, Оп. 24. — Спр. 5408. — Арк. 208—209].

Керівництво республіканської РСРК, усвідомлюючи низьку ефективність вживаних заходів на згортання релігійності в римо-католицькому середовищі України, вийшло 22 грудня 1961 р. з пропозиціями до вищого партійного керівництва посилити ці заходи з урахуванням місцевої специфіки.

Висувалася пропозиція поставити перед директивними органами СРСР питання про закриття католицьких семінарій в Литві, які постачали кадри духовенства для римо-католицьких громад по усьому Радянському Союзу, в т. ч. й для України. «Ксьондзів там уже підготовлено стільки, що їх вистачить на багато років для всіх католицьких громад СРСР, не тільки Литви», — зазначалось у доповідній за підписом К.Полонника. Другим пунктом пропозицій було прохання РСРК до партійного керівництва «схвалити нашу лінію на дальше згортання інституту ксьондзів на Україні, в першу чергу в Закарпатській області». Далі йшли детальні пропозиції, що стосувалися Міністерства культури УРСР, Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР, Політвидаву УРСР, а також газет, комітетів радіомовлення і телебачення областей, де має поширення римо-католицизм, щодо розгортання цілеспрямованої науково-атеїстичної антикатолицької роботи з використанням «місцевого фактажу». Усі антикатолицькі матеріали пропонувалося «обов'язково рецензувати» в апараті уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР. Уповноважений РСРК по УРСР запевняв партійні органи, що «всі ці заходи разом із посиленням контролю за діяль-

ністю кожної католицької громади і кожного ксьондза будуть сприяти дальшому скороченню католицької сітки на Україні» [2, Оп. 24. — Спр. 5408. — Арк. 209—210].

З середини 1961 р. влада в Україні посилила практику конфіскації культових споруд у релігійних громад, що виявилася найдієвішим засобом ліквідації «релігійної сітки» із застосуванням методів адміністративного тиску. Радою Міністрів УРСР було ухвалено дві відповідні постанови: «Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у відбудові та реєстрації діючих церков, як пам'яток архітектури на території республіки» (9 травня) та «Про виключення зі списків пам'яток архітектури УРСР об'єктів, які не мають визначної цінності» (14 червня).

Після прийняття другої постанови з державного реєстру пам'яток архітектури було вилучено 364 об'єкти, через півроку запропоновано зняти з обліку ще 137, а протягом 1962—1963 рр. вилучено ще 241 будівлю. Лише на Львівщині з 73 костелів, які перебували під охороною держави згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р., в новому реєстрі 1961 р. залишилося лише 54 храми. Загалом в Україні на кінець 1964 р. нараховувалося закритими 701 «типова культова споруда», з яких 543 становили римо-католицькі храми [6, с. 6—8; 1, Оп. 2. — Спр. 449. — Арк. 1].

Ще трагічнішою була доля звичайних храмів і молитовних будинків, які не підпадали під категорію пам'яток архітектури. Їх із прийняттям урядової постанови 1961 р. сотнями почали знімати з реєстрації, прирікаючи на руйнацію і нищення (а громади — на «саморозпад»). Якщо у 1960 р. було знято з реєстрації 747 храмових споруд, то у 1961 — вже 997, а у 1962 р. — 1144. Найбільше храмів було закрито у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій та Вінницькій областях, регіонах традиційного поширення католицизму [8, с. 73].

Українських керівних органів влади віддавна непокоїла неможливість тотально проконтролювати прибутки релігійних організацій, парафіяльного духовенства, тоді як з місць надходили відомості про зростання прибутків громад та активну участь віруючих у релігійних практиках, щедрі пожертвування під час богослужінь. Уповноважений РСРК по УРСР у доповідній записці від 30 листопада 1960 р. привертав увагу вищого партійного керівництва країни до

факту зростання реальних доходів католицького духовенства та можливе їх приховування від оподаткування: «Приміром, прибуток ксьондза Ужгородського костельу за весь 1959 рік становив 27 570 карбованців, а за 9 місяців 1960 року — 25 800 крб. Сільські ксьондзи (на Закарпатті. — *Авт.*) заробляють до 15—20 тис. карбованців на рік. Це суми, що їх духовництво показує для оподаткування, а фактично заробіток ксьондзів може бути більший» [2, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 350]. Навесні 1962 р. було ухвалене рішення про переведення духовенства країни на тверді оклади, щоби унеможливити отримання ними будь-яких інших «прибутків». Священиків, які продовжували отримувати плату безпосередньо від віруючих, десятками знімали з реєстрації.

Напередодні літа 1962 р. сильного удару по релігійних організаціях було завдано запровадженням квитанційного обліку здійснення релігійних обрядів: хрещень, вінчань, похоронів, коли духовенство у спеціальних книгах зобов'язане було реєструвати не лише факт здійснення обряду, але й прізвища, паспортні дані, адреси його учасників. Радянські посадові особи мали прямий доступ до інформації такого роду, що нерідко ставало причиною переслідувань віруючих за місцем роботи або навчання. Запроваджений контроль дозволяв до рубля відстежувати пожертви віруючих і уповноважені на місцях звітували до Києва, що, наприклад, під час богослужінь у Пасхальні дні 1962 р. римо-католики Житомирської громади жертвували 300 руб., тоді як у минулому році пожертви становили 375 руб., віруючі Бердичева — 60 руб., а с. Покоставка Коростишівського р-ну — 47 руб. [1, Оп. 2. — Спр. 426. — Арк. 17—18].

Усупереч політиці влади на скорочення кількості римо-католицьких громад і духовенства, прибутки Римо-католицької церкви в Україні упродовж цих років зростали. На Закарпатті у 1963 р. прибутки РКЦ зросли у 2 рази, порівняно 1962 р. Прибутки восьми храмів Житомирської області у 1962 р. становили 7 555 руб., а у 1963 р. — 16 669 руб., храмів м. Львова у 1962 р. — 36 044 руб., а у 1963 р. — 42 314 руб. [2, Оп. 24. — Спр. 5908. — Арк. 71—73].

Уповноважені на місцях приступили до виконання розпорядження про переведення духовенства на тверді оклади, оскільки вважалося, що такі заходи «сприятимуть», насамперед, підриву матеріальної основи у священнослужителів та релігійних громад, обмеженню діяльності ксьондзів,

скороченню кількості обрядовості тощо». Уповноважений РСРК по Львівській області М.Савичев у доповідній записці до республіканського та союзного апарату РСРК від 12 грудня 1962 р. звітував про те, що «священнослужителі Львівської області станом на 10.12.1962 р. повністю уклали угоди з римо-католицькими громадами про перехід на тверді оклади (від 150 до 300 руб. на місяць)». За наслідками проведення кампанії з переведення духовенства області на тверді оклади місцевий уповноважений РСРК висноував, що «ці заходи більшість ксьондзів зустріли позитивно [...] і лише в одному костелі, його служитель культу м. Мостиська Салетник Едуард, переведення ксьондзів на тверді оклади зустрів небажано» [1, Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 63].

Про те, що у своїх висновках Львівський уповноважений видавав бажане за дійсне свідчить велика кількість скарг, що їх представники римо-католицьких громад області відразу ж почали надсилати спочатку до республіканської, а потім і до союзної Рад у справах релігійних культів. Уже у січні 1963 р. союзний апарат РСРК почав скеровувати уповноваженому по УРСР скарги місцевих римо-католиків для відповідного реагування, зокрема й віруючих зі згаданого Мостиська Львівської області, Полонного Хмельницької області [1, Оп. 2. — Спр. 401. — Арк. 4, 11]. Голова римо-католицької громади у Полонному І. Вільховський у скарзі до Москви заперечує добровільний характер переведення ксьондза на твердий оклад та введення квитанційного обліку треб, оскільки такі дії було вчинено за наказом обласного уповноваженого, який з цією метою викликав до себе голову громади. Представники громади доводили, що не мають достатньої кількості коштів, аби утримувати спеціального працівника, який мав би вести відповідний облік коштів. Крім того, на парафії у Полонному віруючі ніколи не платили за відправлення треб і таке нововведення, йшлося у листі, викличе невдоволення серед них, а прибутки ксьондзів завжди точно документувалися і відповідно до цього сплачувалися податки. Оскільки жодних інших роз'яснень, окрім усного наказу уповноваженого РСРК по Хмельницькій області, громада не отримала, її голова звертався до Москви з проханням повідомити про офіційні розпорядження державних органів влади з цих питань та їхній зміст [1, Оп. 2. — Спр. 401. — Арк. 5—6].

Наведений документ свідчить як про примусовий характер впровадження нових розпоряджень влади, так і про закритий характер переважної більшості документів, якими користувалися партійні та державні органи влади у роботі з релігійними організаціями. Віруючі не мали жодного доступу до цих документів, що робило їх абсолютно беззахисними перед сваволею партійно-державної машини. Проте навіть представники відповідних державних органів на місцях були неознані з документами, якими керувалися у своїй роботі вищі інстанції, коли приймали відповідне рішення чи спускали вказівки до виконання. Коли уповноважений РСРК по Луганській області звернувся до республіканського уповноваженого ознайомити представників органів влади низового рівня з нормативно-правовою базою, що регулювала тогочасну державну політику щодо релігії та церкви, то отримав з Києва відповідь: «За винятком Декрету РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», а також постанови ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. з іншими документами..., керівники районів ознайомитися не зможуть. Цих постанов на місцях немає і вони туди не надійдуть» [1, Оп. 2. — Спр. 450. — Арк. 101—104].

У розпал хрущовської антицерковної кампанії українське керівництво РСРК звернулося 15 травня 1962 р. з пропозиціями до вищого партійного керівництва республіки та РСРК при Раді Міністрів СРСР щодо застосування специфічних заходів з обмеження діяльності «римо-католицького культу» в країні. Йшлося про безпосереднє втручання у релігійне життя громад з пропозицією поширити нововведення також у Білорусі та республіках Прибалтики. Українське керівництво пропонувало центру зобов'язати керівництво громад скоротити кількість міністрантів (асистентів) під час відправи богослужіння до одного—двох і не більше; заборонити асистувати ксьондзам дітям та підліткам (як це узвичаєно в католицькій Церкві) і надати такий дозвіл лише особам після сорока років; скоротити кількість сповідей одного віруючого до однієї на рік; внести корективи у «майове набоженство» з тим, щоб ліквідувати вечірні молитовні зібрання, натомість замінивши їх спеціальними молитвами на вранішній месі тощо [2, Оп. 24. — Спр. 5589. — Арк. 56—57]. Апарат союзного уповноваженого РСРК навіть на хвилі антицерковного наступу в СРСР не міг не висловити свого негативного ставлення до таких явно

протизаконних пропозицій українських підлеглих: «[...] Рада зазначає, що пропозиції стосовно питань внутріцерковної діяльності викликають сумніви в їхній правильності й доцільності. По цим питанням бажана усна розмова. Просимо Вас, якщо немає перепон, приїхати до Москви для переговорів» [1, Оп. 2. — Спр. 371. — Арк. 64]. На цьому етапі антицерковного наступу центральна влада все ще воліла зберігати видимість законності у своїх діях, залишаючи «реальну політику» на рівні конфіденційних перемовин і вказівок.

Останнього, але найжорстокішого, наступу на церкву в СРСР було покладено рішеннями червневого пленуму ЦК КРПС 1963 р., який у надзвичайно складних внутрішніх економічних і політичних умовах, що склалися на той час в країні, переводив увагу партії та народу з реальних гострих проблем сьогодення на пошук «внутрішніх ворогів», рішучу боротьбу з «буржуазними пережитками», тобто релігією і церквою, що так тоді стали називатися [11, с. 8—9, 21—26]. До антицерковної кампанії на цьому етапі найактивніше підключилися органи КДБ, його вище керівництво.

На виконання рішень вищого політичного керівництва країни ЦК Компартії України прийняв, відповідно, дві постанови «Про поліпшення атеїстичної роботи серед трудящих, які перебувають під впливом релігійного сектантства» (22 січня 1964 р.) та «Про заходи щодо посилення науково-атеїстичного виховання населення в республіці» (2 січня 1964 р.) [2, Оп. 8. — Спр. 3116. — Арк. 21—22; Спр. 3120. — Арк. 37]. Ці партійні документи стали легітимацією масових протизаконних дій партійних комітетів та державних органів влади на усіх рівнях, панування беззаконня у політиці щодо релігії та церкви. Адміністративне свавілля чиновників позбулося будь-яких обмежень. Усе це викликало масове обурення та рішучий спротив у лавах усіх без винятку релігійних організацій СРСР, наростав активний опір віруючих переслідуванням з боку влади, набирала сили дисидентський рух. До захисту свободи совісті в СРСР активно у цей час долучилися досі пасивні міжнародні організації, західні політичні та громадські діячі [9, с. 389].

Найскладнішою ситуація виявилася в Українській РСР, де, з одного боку, було зосереджено найвищий відсоток релігійних громад СРСР, а з другого, влада якої нехтувала законними обмеженнями у своїх діях задовго до того, як це

стало реальністю в інших радянських республіках. 14 травня 1964 р. ЦК Компартії України, запобігаючи вибухонебезпечній ситуації в республіці, змушений був ухвалити постанову «Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади щодо віруючих», в якій піддано критиці найодіозніші факти порушень релігійних прав, зокрема методи фізичної розправи над віруючими, застосування силових методів для розгону молитовних зібрань тощо, наказано відповідним органам привести практику адміністрування у відповідність до чинного законодавства [2, Оп. 8. — Спр. 3124. — Арк. 53].

З полегшенням духовенство та віруючі сприйняли рішення жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС про усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова, особа якого в країні та за кордоном асоціювалася із розгорнутою на рубежі 1950—1960 рр. антицерковною кампанією в СРСР. Нові партійні лідери задля зняття критичної напруги у релігійно-церковному середовищі країни та уникнення соціального вибуху, а також покращання міжнародного іміджу СРСР мусили вдаватися до невідкладних заходів з виправлення ситуації.

Із завершенням антицерковної кампанії 1958—1964 рр. принципові підходи радянського режиму до питань релігійного життя в країні залишилися незмінними, йшлося лише про неможливість застосування в оновленому історичному контексті тих методів, до яких влада була призвичаєна від часів сталінських репресій і які воліла б застосовувати й надалі, але не мала можливості. Нові обставини вимагали нових методів «подолання релігійних пережитків», що влада й продовжувала робити, але менш брутално, цинічно і зухвало, тобто з врахуванням наслідків хрущовських антирелігійних гонінь.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 4648.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1.

3. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). — Ф. 388.

4. [Б.а.] «Усилить научно-атеистическую работу» //Коммунист. — 1958. — № 17.

5. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940—1960-х років: політологічний курс. — К.: Світогляд, 2005.

6. Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60—80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів у 6-ти частинах). — Ч. 4. — К., 1989.

7. Єленський В. Морозна «відлига». Про антицерковну кампанію кінця 50-х — початку 60-х років // Маршрутами історії / Упорядн. Ю.І.Шаповал; редкол.: Ф.М.Рудич, Курас І. Ф. та ін. — К.: Політвидав України, 1990.

8. Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50—60-х років на Україні // Український історичний журнал. — 1991. — № 10.

9. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939 — 1964 гг.). — М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999.

10. Инструкция по применению законодательства о культурах. — М., 1961.

11. Ильичев Л.Ф. Очередные задачи идеологической работы партии. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 18 июня 1963 г. — М.: Политиздат, 1963.